ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ТАЪЛИМ ТИЗИМИГА ОИД МАНБАЛАР ТАҲЛИЛИ

М.О.Алиҳожиев

Мақолада Қўқон хонлиги ўқув муассасалари фаолиятига оид манбалар батафсил таҳлил этилган.

Калит сўзлар: *мактаб, мадраса, ёрлиқ, иноятнома, вақфнома.*

В статье подробно анализируются источники, относящиеся к деятельности учебных заведений Кокандского ханства.

Ключевые слова: *школа, медресе, грамота, дарение, вакфнамэ.*

The article analyzes sources which belong to activities of educational centres in the Qo'kon khanate.

Key words:*school, madrasah, vaqf lands, label, vaqfnoma.*

И.А.Каримовнинг "Тарихий хотирасиз келажак йўқ" номли асарида ўзбек давлатчилик тарихини қадимдан ҳозирги кунга қадар илмий асосларда ўрганишда бирламчи манбаларни тадқиқ этишга катта эътибор қаратилгани бежиз эмас [1]. Жумладан, хонликлар даврини шу асосда ўрганиш долзарб аҳамият касб этади. Шу сабабли кейинги йилларда тадқиқотларни бирламчи манбалар асосида олиб боришга, маҳаллий қўлёзма манбалар, тарихий ҳужжатларни ўзбек тилига таржима қилиб ёки табдил шаклида нашр қилишга катта эътибор қаратилмоқда.

Қўқон хонлиги ўқув муассасалари фаолиятига бевосита алоқадор манбаларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Ўқув муассасаларига дахлдор бўлган манбалар туркуми айнан мактаб ва мадрасалар фаолиятига тегишли тарихий ҳужжатлар: вақфномалар, ҳукмдорларнинг ёрлиқ, фармон ва иноятномалари, олди-сотди ҳамда ижара шартномаларидан иборат. Ҳозирда уларнинг аксарияти Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (ЎзР МДА) ва Тошкент давлат Шарқшунослик институти ҳузуридаги шарқ қўлёзмалари маркази фондида, вилоятлар ўлкашунослик музейларида сақланган бўлиб, бир қисми таржима ва тавсиф шаклида чоп этилган [2,3,5]. Бу туркумдаги ҳужжатларнинг кўпчилик қисми ЎзР МДАнинг И.1-фонд – Туркистон генерал-губернатори девонхонаси, И.17-фонд – Сирдарё вилояти бошқармаси, И.19-фонд – Фарғона вилояти бошқармаси, И.47-фонд – Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бошқармаси ҳамда И.1043-фонд – Қўқон хонлари архиви фондларида сақланади.

ЎзР МДА фондининг Фарғона вилояти бошқармасига тааллуқли 19-фондда изланишлар олиб борган Р.Н.Набиевнинг тадқиқотларида Қўқон хонлиги тугатилгандан сўнг унинг ҳудудида ташкил этилган вилоятлардаги мактаб ва мадрасалар, шунингдек, мозорларга тегишли вақф муносабатларига дахлдор турли ҳолатдаги 4726 ҳужжат аниқланган, ундан 2834 таси, қисман, ўрта асрлар, асосан, Қўқон хонлиги даврига, 1892 таси 1865 йилдан кейинги даврларга тегишли [3]. Бу

ҳужжатлар орасида мактаб ва мадрасаларнинг вақф мулкларига тегишли вақфномалар алоҳида аҳамиятга эга. Вақфномаларнинг манба сифатидаги аҳамияти шундаки, уларда вақф муассасаси бўлган мадраса, масжид ёки уларнинг қошида очилган мактаб, қорихона биноларининг таркибий қисмлари, қурилган йили, мударрислари, талабалари, вақф қилинган дарсликлар, ажратилган пул (стипендия) миқдори, мадрасанинг ички тартиб-қоидалари ҳақида маълумот акс этади.

Тарихий ҳужжатлар орасида Қўқон хонлари ва маҳаллий ҳокимлар тарафидан чиқарилган турли мазмундаги ёрлиқлар[1] мактаб ва мадрасалар фаолиятини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, мадрасаларга мударрис тайинлаш ҳақидаги ёрлиқлар алоҳида долзарблик касб этади.

Вақф мулкларини турли солиқ ва хизматлардан озод қилиш ҳақидаги ёрлиқлар эса жуда кўпчиликни ташкил этади. Қўқон хонлари томонидан берилган бундай ҳужжатлар мактаб ва мадрасаларнинг давлат томонидан ижтимоий-иқтисодий муҳофазага олиниши билан боғлиқ жараёнларни ўрганишда қўл келади. МДАнинг 17, 18 ва 19-фондларидан ўрин олган ёрлиқларнинг катта қисми Р.Набиевнинг юқорида тилга олинган "Қўқон хонлиги вақф хўжалиги" номли фундаментал тадқиқотида рус тилига таржима қилиниб чоп этилган.

Хонлик тарихини ўрганишда яна бир муҳим

[1] *Ёрлиқлар – амирлар ва руҳонийларга бирон имтиёз берилиш ҳақида подшо, хон муҳри босилган расмий ҳужжат.

фонд – “Қўқон хонлари архиви” катта ўрин тутади. Маълумки, Россия империяси Қўқон хонлигини босиб олгандан сўнг Қўқон хонлари архиви истилочилар қўлига тушган ва Хива хонлари архиви каби Туркистон генерал-губернатори Кауфман томонидан 1876 йилда Петербург Император халқ кутубхонасига жўнатилган [4].

Архивдаги ҳужжатлар XIX асрнинг 40 – 70-йилларга, асосий қисми Худоёрхоннинг учинчи марта тахтга ўтириш даври (1866 – 1876)га оид бўлиб, жами 5026 варақ ҳужжат ва 151 дафтардан иборатдир. Ҳужжатлар орасида мадрасалар, қорихоналар, уларнинг вақф мулки тўғрисида ҳам маълумотлар мавжуд. Жумладан, хоннинг иноятномалари – солиқлардан озод қилиш ёки имтиёз бериш тўғрисида, муборакномалари – хон хизматчиларини тайинлаш, аҳолини ҳашар ишларига жалб қилиш ҳақида.

Хонлик архиви 1939 йили шарқшунос П.П.Иванов томонидан Хива хонлари архиви билан бирга топилган. Лекин олим архивни илмий жиҳатдан баён этмаган. Архив ҳужжатлари топилган вақтда тартибсиз ҳолатда бўлиб, аксарият ҳужжатлар шикастланган. Архивни 1952 йилдан бошлаб мунтазам равишда ўрганилади. Қўқон хонлари архивининг дастлабки тавсифини 1957 йилда А.Л.Троицкая ёзиб, ҳужжатлар таркиби ва мазмунини илм аҳлига маълум қилган, каталогини нашр эттирган [5]. Қўқон хонлари архиви ҳозирда ЎзР МДАда сақланмоқда [6]. Ундаги муҳим ҳужжатлардан бири дафтарлар бўлиб, мавжуд 151 та дафтар хонликнинг иқтисодий тарихини ёритишда муҳим манба ҳисобланади. Уларда солиқ йиғувчиларнинг ҳисоботлари, сарой сарф-ҳаражатлари ўз аксини топган. Ҳужжатларнинг катта қисмини патталар, расмий фармойиш, молиявий ҳужжатлар ташкил этади. Айрим шахслар, хизматчиларнинг юқори лавозимдаги кишиларга: хонга, амалдорларга ёзган аризалари, мактублари ва бошқа ҳужжатлари ҳам мавжуд.

Иккинчи гуруҳ манбалар Туркистон генерал-губернаторлиги фаолият йилларини қамраб олувчи иш ҳужжатлари бўлиб, ўз навбатида, расмий-статистик аҳамиятга эгалиги билан ажралиб туради. Бу гуруҳга, асосан, ЎзР МДАда сақланаётган “Туркистон генерал-губернаторлиги канцеляриси”, “Сирдарё вилояти бошқармаси”, “Фарғона вилояти бошқармаси” ҳамда “Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бошқармаси” фондлари ҳужжатлари киради. Айрим материаллар Фарғона ва Сирдарё вилояти таркибидаги Қўқон, Андижон, Наманган, Марғилон, Қурама, Тошкент уезд бошқармалари фондларидан ҳам ўрин олган.

Қўқон хонлиги босиб олингач, Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурлари хонлик халқлари турмуш тарзи, урф-одатлари, маданий-маърифий ҳаёти, жумладан, мактаб, қорихона, мадрасалар фаолиятини мукаммал ўрганиш билан бирга тартибга солиш ва назорат остига олиш чора-тадбирларини ишлаб чиққанлар. Натижада дастлаб ўлка иқтисодий тизимини назоратга олиш мақсадида масжид, қорихона, мактаб ва мадрасалар вақф мулклари қайта рўйхатдан ўтказилиб, “ноқонуний” деб топилганларини давлат ихтиёрига мусодара қилиш белгилаб қўйилди. Россия императорининг 1875 йил 17 май қарори билан Туркистон ўқув юртлари бошқармаси ва ўқув юртлари бош инспектори лавозими таъсис этилди [7]. Ушбу бошқарма ваколатига рус мактаблари билан бир қаторда маҳаллий таълим муассасалари: мактаб ва мадрасалар, қорихоналар фаолиятини доимо текшириб, назорат остига олиш ҳуқуқи берилди.

Хонликдаги мактаб ва мадрасалар ҳақида муҳим маълумот берувчи архив материалларидан бири шу муассаса фаолияти билан боғлиқ. Туркистон генерал-губернатори К.П. фон Кауфман Фарғона вилоят ҳарбий губернаторига юборган 1880 йил 14 февралдаги фармойиши билан уезд бошлиқларига Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бошқармасига ҳар йили 1 январга қадар шаҳар ва уездлардаги мусулмон ўқув юртлари рўйхатини тузиб юбориш топширилган [8]. Шу кўрсатмага асосан, Фарғона вилояти Андижон, Марғилон, Наманган, Ўш, Қўқон уездлари бошлиқлари мактаб, қорихона, мадрасалар рўйхатини тайёрлаб, ўқув юртлари бошқармаси ва ахборот учун Фарғона вилояти ҳарбий губернаторига жўнатиб турган. Маълумотнома империя маъмурлари томонидан тайёрланган бўлса-да, хонликдаги маҳаллий таълим муассасаларининг аввалги даврлардаги ҳамда кейинги йиллардаги тақдири борасида муҳим манба ҳисобланади.

Мадраса мударрис ва талабалари Россия империясининг ўлкага ҳарбий юришларига қаршилик кўрсатгани, кейинча ҳам норозилик ҳаракатларининг фаол иштирокчилари эканини инобатга олган ҳолда, В.П.Наливкинга мадрасаларни назорат қилиш, уларнинг вақф мулкларини ўрганиш вазифалари юклатилган, унинг иш фаолиятига тегишли расмий иш ҳужжатлари бугунги кунгача сақланган. Улар орасида В.П.Наливкиннинг 1891 – 1892 ўқув йилида Қўқон хонлиги даврида бунёд этилган мадрасалар аҳволи ҳақидаги ахбороти ва 1893 йилги Туркистон ўлкаси мусулмон ўқув юртлари аҳволи тўғрисида статистик ҳисоботи ҳамда Туркистон генерал-губернатори С.М.Духовскийнинг буйруғига асосан 1900 йил 6 июнда тайёрланган “Туркистон ўлкасини босиб олгунга қадар

ва ундан кейин вақф мулкларининг аҳволи ҳақида қисқача баёноти”да келтирилган маълумотлар алоҳида ажралиб туради [9].

Олти қисмдан: кириш, вақфлар, даромад ва бинолари, ўқув ишлари, ўқитувчилар, ўқувчилар ҳамда хулосадан иборат бўлган ушбу ҳисоботда Қўқон хонлигининг асосий ҳудудини ташкил этувчи Фарғона вилоятидаги таълим муассасалари, асосан, мадрасалар фаолияти ва уларнинг молиявий аҳволи амалий кузатиш ва статистик маълумотлар асосида таҳлил этилган[10]. Хусусан, 1891 – 1892 ўқув йилида мадрасалар ҳақидаги ҳисоботда Фарғона вилоятига қарашли шаҳар ва уездлардаги мадрасалар сони кўрсатилиб, умумий ҳисобда вилоят бўйича 124 та мадраса ҳақида маълумот тайёрланган. Шунингдек, мадрасаларнинг вақфлари, уларнинг даромади, мадраса бинораринининг таъмирланиш ҳолати кўрсатилган.

Ҳисоботдаги энг муҳим маълумотлардан бири Фарғона вилояти уездларидаги жами 124 та мадраса рўйхатининг жадвал шаклида батафсил келтирилганидир. Жадвалда ҳар бир мадраса ва унинг қурувчиси номи, ташкил қилинган йили, вақф мулклари, мадраса дарсхоналари, ҳужралари, мударрислари, мутаваллилари, талабалар сони, уларнинг нафақаси аниқ рақамлар билан кўрсатилган. Рўйхатда мадрасаларнинг бунёд этилган йили ҳам берилгани XIX асрда барпо этилган мадрасаларни олдинги ва кейинги даврларга қиёслаб тадқиқ этиш имконини беради.

Шунингдек, иловада мадрасалар вақф мулклари ҳисоботлари, вақф қилинган қишлоқ ерлари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар акс этган. Россия империяси собиқ хонлик ҳудудидаги ерсув масалаларини, туб аҳолининг ерга бўлган ҳуқуқини аниқлаш ва тартибга солиш мақсадида ташкил этган комиссиялар фаолиятига тегишли ҳужжатлар ҳам ўқув муассасалари фаолиятини ўрганишда катта манбавий аҳамият касб этади. Бундан ташқари, “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом” (1886 йил, кейинги йилларда ўзгартиришлар киритилган)да вилоят бошқармаларига 6 ой муддатда барча вақфномалар топширилишини ва хон, амир муҳрлари бор вақфномаларнинг ҳақиқий эканини текшириш ҳақида кўрсатма берилган. Ана шу топшириқ асосида жойларда ташкил этилган комиссия тафтиш ҳайъатининг иш ҳужжатлари ҳам Қўқон хонлигидаги таълим тизмини ўрганишда муҳим манба вазифасини ўтайди.

Учинчи гуруҳ Қўқон хонлиги тарихи акс этган маҳаллий ёзма манбалардан иборат. Ушбу гуруҳга мансуб манбаларнинг аксарият қисми ҳозирда ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида, айримлари Россия, Тожикистондаги қўлёзмалар фондларида сақланади. Фазли Фарғонийнинг “Умарнома” (1821), Мушриф Исфарагийнинг “Шоҳномаи нусратпаём” (1822), Муҳаммад Ҳакимхонтўранинг “Мунтахаб ат-таворих” (1843), Имомали Қори Қундузийнинг “Таворихи манзума” (1857), Абдулғафурнинг “Зафарномайи Худоёрхоний” (1859), Тожир Хўжандийнинг “Ғаройиби сипоҳ” (1864), Бекназарнинг “Амирлашкар жангномаси”, Абу Убайдуллоҳ Тошкандийнинг “Хулосат ал-аҳвол” (1864 – 1865), Ниёз Муҳаммад Хўқандийнинг “Тарихи Шоҳрухий” (1872), Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандийнинг “Тарихи жаҳоннамойи” (1874), Муҳаммад Умар Марғилоний – Умидийнинг “Тарихчайи Тугроний” (1882), Мирзоолим Муширфнинг “Ансоб ас-салотин” (1884), Муҳаммад Юнус Тоибнинг (Мулла Юнусжон мунши) “Ҳадиқат ал-анвор” (1887), “Тарихи Алимқули Амирлашкар” (тахм. 1903), Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг “Тарихи Азизий” (1902 – 1903), Муҳаммад Фозилбек Муҳаммад Отабек қози ўғлининг “Мукаммал тарихи Фарғона” (XX аср боши) каби асарлари шулар жумласидандир [11].

Бу қўлёзма асарларнинг асосий қиммати шундаки, асар муаллифлари бевосита Қўқон хонлигида ижод қилиб, воқеа-ҳодисаларнинг кўпига гувоҳ, айрим ҳолларда иштирокчилари бўлганлар. Бугунги кунда уларнинг кўпчилиги таржима, асл матн ва табдил шаклида нашр этилган, айримлари интернет сайтларига жойлаштирилган [12].

Тўртинчи гуруҳ манбаларига Туркистон ҳамда Россия империясининг ўша давр матбуотида, хусусан, “Туркестанские ведомости”, “Туркистон вилояти газети”, “Ежегодник Ферганской области”, “Туркестанский сборник” каби газета ва журналларда чоп этилган материалларни киритиш мумкин. Шунингдек, бу гуруҳга сайёҳлар, элчилар ва империя маъмурларининг кундаликлари, расмий ҳисоботлари ҳам тегишли [13].

Бу борада 1870 йилдан чоп этилган “Туркестанские ведомости” газетаси ҳамда унинг ўзбек тилидаги иловаси “Туркистон вилояти газети”да [14] берилган Туркистон генерал-губернаторлигининг қарор ва фармойишлари, статистик материаллар ҳамда мақолалар жуда муҳим [15]. Шунингдек, Қўқон хонлиги тарихини ўрганишда Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхонанинг нодир нашрлар бўлимида сақланаётган Ўрта Осиё, хусусан, Туркистон ўлкасига тегишли мақолаларни ўз ичига олган 594 жилдлик “Туркестанский сборник” (Туркистон тўплами) улкан аҳамиятга эгадир. Тўпламдан рус тарихчи олимлари, ўлкашунослари ва маъмурларининг Қўқон хонлигининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаётига оид

мақолалари жой олган бўлиб, булар хонликдаги таълим жараёнларига боғлиқ масалаларни ёритишда муҳим роль ўйнайди [16].

Қўқон хонлиги тугатилгандан анча вақт ўтиб амалга оширилган бўлишига қарамай, К.К.Пален ва Ф.К.Гирс томонидан Туркистон ўлкасида олиб борилган тафтиш ишлари натижалари ҳақида ҳисоботлар ҳам ўлкада таълим тизими борасида муҳим аҳамият касб этади [17]. Уларнинг ҳисоботларида хонликнинг собиқ ҳудудларидаги мактаб ва мадрасалар фаолияти, уларга тегишли бўлган вақф мулклари ҳар томонлама таҳлил қилинган.

Бироқ ҳар иккала муаллифнинг ҳам ўлка маҳаллий аҳолисига ва кўп асрлардан буён аждодлардан авлодларга анъанавий тарзда ўтиб келаётган мактаб ва мадрасаларга нисбатан мансимаслик кайфияти кўзга ташланади. Шу сабабли улар келтирган фактларга танқидий ёндашиб, бошқа манбалар билан қиёсий ўрганиш лозим.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, Қўқон хонлигида таълим муассасаларининг фаолиятига оид тарихий ҳужжатлар (вақфномалар, ёрлиқ ва иноятномалар, олди-сотди ҳужжатлари ва ҳ.к.) жуда кўплаб етиб келган. Бироқ уларнинг аксарияти мадрасаларга тегишли, мактаблар фаолиятига оид ҳужжатлар эса жуда кам. Мазкур муаммога оид манбаларнинг катта қисми европалик сайёҳлар кундаликлари ва империя маъмурлари расмий ҳисоботларида ҳамда махсус давлат муассасалари фаолиятига оид ҳужжатларда, озроқ қисми маҳаллий тарихий асарларда ўз аксини топган.

Бу борада Туркистон генерал-губернатори маҳкамаси девони (1-фонд), Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бошқармаси (47-фонд) фаолиятига оид расмий ҳисоботлар ҳамда Сирдарё (17-фонд) ва Фарғона (19-фонд) вилояти бошқармаларига тегишли иш ҳужжатларидаги тарихий маълумотлар хонликдаги ўқув муассасалари фаолиятини ўрганишда жуда катта илмий-амалий аҳамиятга эга.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ // Биз ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. 7-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б.132.

2. ЎзРМДА. И-1043-фонд. Қўқон хонлари архиви; ЎзР МДА. И-17-фонд. Сирдарё вилояти бошқармаси; ЎзР МДА. И-19-фонд. Фарғона вилояти бошқармаси. Яна қаранг: Мухтаров А. Материалы по истории Ура-Тюбе. Сборник актов XVII – XIX вв. **–** М.: Изд-во Восточной литературы. 1963. – 135 с.; Жувонмардиев А. XVI – XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир.– Т.: Фан, 1965. – 181 б.; Каталог среднеазиатских жалованных грамот. Из фонда Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан / Составители А.Урунбаев, Г.Джураева, С.Гуломов. Orient wissenschaftliche Hefte. 23/2007. – 114 с.

3. Набиев Р.Н. Вакфное хозяйство Кокандского ханства. – Т, 2010. – С.16.

4. Алимов И., Эргашев Ф., Бўтаев А. Архившунослик. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б.4.

5. Троицкая А.Л. Архив Кокандских ханов XIX в. Предварительный обзор. Восточный сборник. Т.II. – Л., 1957. – С.185 – 209; Троицкая А.Л. Материалы по истории Кокандского ханства XIX век. По документам архива Кокандских ханов. – М.: Наука, 1969. – 155 с.; Ўша муаллиф. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука, 1968. – 583 с.

6. ЎзР МДА. И.1043-фонд. Қўқон хонлари архиви.

7. Пален К.К. Отчет по ревизии учебного дела Туркестанского края. – СПб., 1910. –С.2.

8. ЎзР МДА. И.19-фонд, 1-рўйхат, 12206-иш, 15 – 16-варақлар.

9. ЎзР МДА. И.19-фонд, 1-рўйхат, 328-иш, 1 – 58-варақлар; ЎзР МДА. И.19-фонд, 1-рўйхат, 328-иш, 60 – 66-варақлар; Наливкин В.П. Записка о положении вакфного дела в Туркестанском крае до и после его завоевания. – Ташкент, 1900. – С.24.

10. ЎзР МДА. И. 47-фонд, 1-рўйхат, 328-иш, 1 – 29 варақлар.

11. Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши: Тарих фан. докт... дисс. – Тошкент: ЎзР ФА ШИ, 1998. – 305 б.; Ўша муаллиф. Қўқон хонлигида тарихнавислик.– Т.: Akademnashr, 2010.– 305 б.

12. Исҳоқхон Жўнайдуллохўжа ўғли Ибрат. Фарғона тарихи. Мерос. – Т.: Камалак, Мерос. 1991. – Б. 226 – 227, 268 – 327; Аваз Муҳаммад Аттор. Тарихи жаҳоннамойи / Форс-тожик тилидан Ш.Воҳид таржимаси // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1991. – №8. – Б. 119 – 137; Муҳаммад Аттор Хўқандий. Тарихи Жаҳоннамойи / Форс-тожик тилидан таржима ва изоҳлар Ш.Воҳидовники // Шарқ юлдузи. – Т, 1991. – №3. – Б.119 – 137; Мулла Олим Маҳдумҳожи. Тарихи Туркистон. – Қарши: Нашриётсиз, 1992.

– 220 б.; Мирзоолим Муширф. Қўқон хонлиги тарихи (Ансоб ус-салотин ва таворихул-хавоқин). – Т.: Адабиёт ва санъат, 1995. – 127 б.; Муҳаммад Юнус Тоиб. Тарихи Алимқули Амирлашкар / Нашрга тайёрловчи Воҳидов Ш. // Шарқ юлдузи. – Т, 1996. – №1. – Б. 214 – 223. – №2. – Б. 208 – 223; Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий (Фарғона чор мустамлакаси даврида) / Нашрга тайёрловчилар Ш.Воҳидов, Д.Сангирова – Т.: Маънавият, 1999. – 120 б; Мухаммад Юнус Ходжа б. Мухаммад Амин Ходжа. Тухфаи Таиб // Коматцу Х., Бабаджанов Б., Вахидов Ш. Islamic Area Studies Projekt Central Asian researche Series. – Ташкент-Токио, 2002. – №6. – 32 р.; Муҳаммад Юнус Тойиб Тошкандий. Тарихи Алимқули амирлашкар. Туҳфайи Тойиб / Нашрга тайёрловчи, табдил ва таржима, изоҳлар муаллифлари Ш.Воҳидов, Д.Чориева – Тошкент, 2011. – 332 б.; Исхак-хан тура ибн Джунайдаллах Хваджа (Ибрат). Мизан аз-Заман. / Подготовка к изданию, комментарии и предисловие проф. Х.Коматцу, Б.Бабаджанов. – Ташкент-Токио, 2004, 50 с.; Muhammad Hakimkhan. Muntakhabat-Tawarikh. Selected history. Vol.II. Edited by Yayoi KAWAHARA & Koichi HANEDA. – Tokyo. 2006. – 716 p.; Муҳаммадҳакимхонтўра. Мунтахабат-таворих / Форс-тожик тилидан таржима, кириш ва изоҳлар муаллифи Ш.Воҳидов. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. – 520 б.; Мулло Юнусжон Мунший. Амирлашкар Алимқул тарихи. – Тошкент, 1995. – 80 б.; Муҳаммад Солиҳхўжа. Тарихи жадидайи Тошканд // http://zerrspiegel.orientphil.uni-halle.de/t386.html; Муҳаммад Юнусжон ибн Муҳаммад Амин Тойиб. Тухфаи Тойиб // http://zerrspiegel.orientphil.uni-halle.de/t207.html/

13. Пашино П.И. Туркестанский край в 1866 году. – СПб.: Б. и., 1868. – 176 с.; Хорошхин А.П. Очерки Ташкента. // Сборник статей касающихся до Туркестанского края. – СПб., 1876. – 533 с.; Маев Н.А. Азиатский Ташкент. // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып.IV. – СПб., 1876. – 533 с.; Валихонов Ч.Ч. Записка о Кокандском ханстве // Собрание сочинений в пяти томах. Т.3. – Алма-Ата, 1985. – 415 с.

14. Шодмонова С. Туркистон тарихи матбуот кўзгусида. – Тошкент: Yangi nashr, 2011. – 295 б.

15. Посольства в Коканде // Туркестанские ведомости. 1870. – №16; Ибрагимов И.И. Пять дней в Коканде // Туркестанские ведомости. 1872. – №20; Султан А.Нурекин. Очерки Коканда // Туркестанские ведомости. 1872. – №35; Ўша муаллиф. Отрывки из дневника «Къ Коканъ» в 1867 – 1868 гг. // Туркестанские ведомости. 1874. – №13; Ўша муаллиф. О кокандцах // Туркестанские ведомости. 1874. – №431; Пантусов Н.П. Из Ферганской области // Туркестанские ведомости. 1876. – №13; Пантусов Н.П. Описание наиболее замечательных рукописей из числа приобретенных ген. лейтенантом Т.А. Колпаковским в г. Коканде // Туркестанские ведомости. 1876. – №28,37; Пантусов Н. О податях и повинностях, существовавших в бывшем Кокандском ханстве, в последнее время правления Худояр-хана // Туркестанские ведомости. 1876. – №16 ва бошқ.

16. Хорошхин А.П. Из дорожных заметок. От Ташкента до Коканда // Русский инвалид. 1868. – №112; 209; Ўша муаллиф. Туркестан. сб. Том 7. – С.237 – 241; Ўша муаллиф. Заметки о Коканде // Туркестанский сборник. Том 23. – С.169.; Верещагин В.В. Из путешествия по Средней Азии // Голос. 1869. – № 94 и 98. Ўша муаллиф. Туркестан. сб. Том 24. – С.151; Кун А.Л. Сообщение о Коканде // Изв. ИРГО. 1876. Том 12. – №2. – С.72 – 77. Ўша муаллиф. Туркестан. сб., Том 150. – С.148; Федченко А.П. Объяснительная записка к карте Кокандского ханства и прилегающих стран. – М., 1872. – 15 с.; Михайлов М. Наманган (Очерк) // Туркестанский сб. Том 16. – С. 69 – 73.

17. Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края. – СПб.: Тип. Сенатская, 1909. – С.309; Гирс Ф.К. Отчет по ревизии по высочайшему повелению Туркестанского края тайного советника Гирса. 1882. – СПб.: Б. и., 1893. – 455 с.

Андижон давлат университети,
2017 йил 15 февралда қабул қилинган
(Тақризчи: доц. О.Комилов)